

Історико-топографічні умови виникнення Луцька

Про виникнення Луцька — одного з найстаріших східнослов'янських міст — відомо дуже мало. В історичній літературі досі приймається дата заснування Луцька, що засвідчена в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах під 1085 р.

Наприклад, в «Історії міст і сіл Української РСР» вказується: «В VII—X ст. на Волині... виникають нові міста, зокрема Червень, Володимир, а в XI ст. — Буськ, Луцьк, Турійськ, Чорторійськ, Перемишль та інші»¹. При цьому дається посилання на працю М. М. Тихомирова², але останній зауважує, що в переліку міст, який він наводить, йдеться про рік першої появи назви міста в джерелах, або рік його заснування. Щодо Луцька, то цілком ясно, що йдеться лише про першу згадку в літописах: «Ярополк же оставив матеръ свою і дружину Лучьськъ бѣжа в Ляхи»³. Тут це місто виступає як уже існуюче.

Якщо в своїй праці 1946 р. питання про виникнення Луцька в 1085 р. М. М. Тихомиров залишає відкритим («Луцьк, очевидно, в цей час був уже добре укріпленим містом») ⁴, то у виданні 1956 р. у цьому тексті слово «очевидно» відсутнє ⁵.

«Радянська енциклопедія історії України» датує заснування Луцька X ст.: «В 10 ст. на Волині виникли міста Бузьк, Луцьк, Червень, Белз, а згодом — Холм, Кременець, Житомир та ін.» На вірогідність цієї дати вказували багато дослідників. Ще польський історик XV ст. Ян Длугош вважав, що заснував місто Луцьк в 1000 році київський князь Володимир Святославич. Справді, князювання Володимира знаменне для Волині. За його часу волинські племена були залучені до єдиної Київської держави. Для безпеки посадників, зміцнення влади і християнської віри на Волині Володимир будує «гради» і храми.

Серед дослідників давно існує думка, хоч і не підтверджена документами, про існування Луцька ще до часів Володимира Святославича. Таке припущення висловлювали, зокрема, Л. Орда та П. Н. Батюшков ⁶. Аналогічною є точка зору польського історика Т. І. Стецького ⁷.

Доказом існування Луцька в X ст. дехто вважає згадку Костянтина Багрянородного (905—959 рр.) про плем'я лендзян, під якими розуміються волинські лучани ⁸. Докладно розглядається і підтримується «лучанська» гіпотеза Я. Д. Ісаєвичем ⁹. Цілком імовірно, що Луцьк міг існувати до Володимира Святославича: Баварський Анонім в другій половині X ст. налічував на Волинських землях 70 міст.

Легенди розповідають про появу Луцька в VII ст. Так, А. Войніч і М. Орлович пишуть, що за переказами він виник одночасно з Києвом і заснований Лукою, вождем дулібів (звідси й походить назва міста) ¹⁰.

Знайомство з цими повідомленнями викликає сумнів щодо прийнятої дати — XI ст.

Нижче подано реконструкцію давньої топографії Луцька на основі археологічних і геологічних досліджень та документів, яка відкриває шлях до з'ясування багатьох процесів виникнення міста.

Луцьк розташований на межі Волино-Подільської височини і Подільської низовини. Під Луцьком поліські болота заплавою р. Стир глибоко проникають в хвилястий підвищений рельєф Волинської височини. Річкові береги починають підніматися з боліт і в межах сучасного міста досягають висоти 20 м. Унікальність місцевості полягає саме в цьому поєднанні двох географічних ландшафтів. Вся територія тут густо по-

різана притоками р. Стир (Глушець*, Сапалаївка, Омелянка, Грудка й інші) та ярами, що утворювало безліч природних укріплених ділянок. Ці урочища дістали історичні назви, які можна знайти в люстраціях та інших давніх документах, пов'язаних з Луцьком. «Біля міста Луцька розташовані в близькому сусідстві Гнідава, Передмістя, Рованці, Яровиця, Омеляник, Омеляничок, Красногора, Дворець та інші юрисдик-

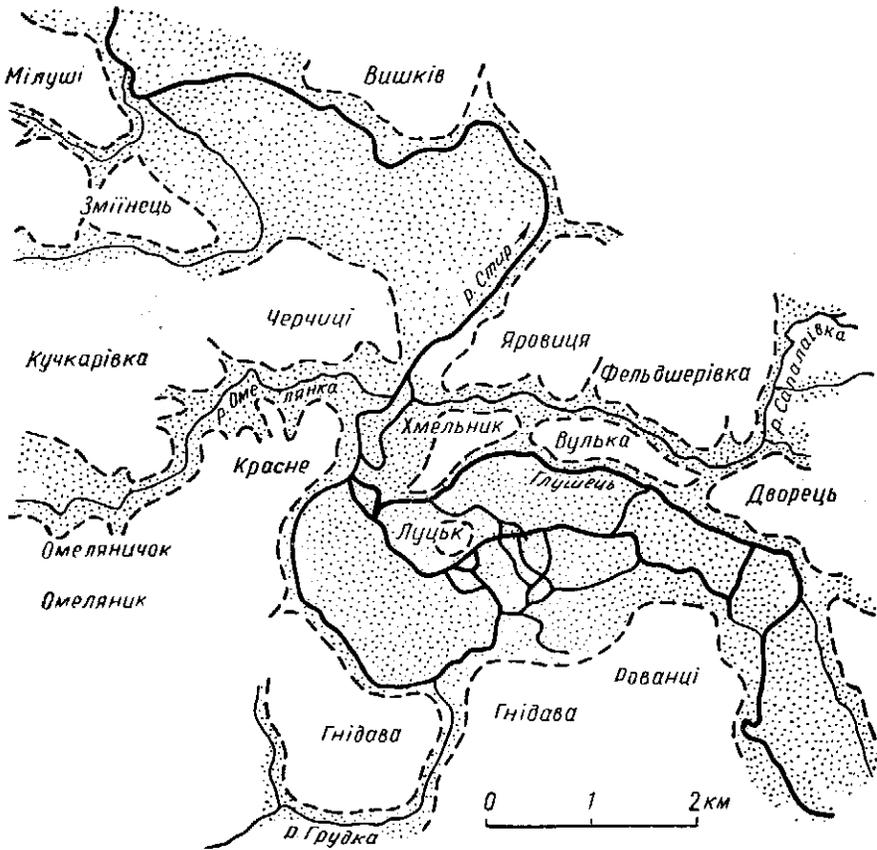

Рис. 1. План давніх урочищ навколо центральної частини м. Луцька.

ції»¹¹, переліковується в люстрації 1765 р. Доповнимо цей список деякими іншими урочищами, згаданими в документах: Хмельник, Вулька, Вишків, Жидичин, Кульчин, Фельдшерівка, Кучкарівка, Черчиці, Забороль, Біваки¹² (рис. 1).

Окремі назви переважно тих ділянок, що увійшли до сучасного центру міста, зараз вже не вживаються (Передмістя, Яровиця, Дворець, Хмельник, Вулька, Фельдшерівка, Черчиці, Красногора, Красне). Та й межі між багатьма урочищами давно стерлись. В результаті інженерної підготовки сучасний рельєф центральної частини міста утворює суцільне серповидне плато, що об'єднує кілька урочищ і тягнеться від замку на кілька кілометрів: спочатку на захід, потім повертає на північ і далі — на схід, а вулиці Крупської, К. Лібкнехта, Радянська, Леніна майже горизонтально завершують гребінь цього плато.

Вважається, що «колись найдавніше поселення лучан займало тільки невеличкий трикутний мис між цими річками (Стиром і Малим Глушцем.— Б. К.), там, де тепер стоїть Луцький замок»¹³. Але чи справ-

* За останні десятиліття майже все русло засипане.

ді тут було найдавніше поселення лучан? На це питання допоможуть відповісти археологічні матеріали, що висвітлюють існування доісторичних пам'яток на території сучасного Луцька. Вони почали вивчатись ще наприкінці минулого століття (наприклад, Людвіком Житинським)¹⁴. Частина цих матеріалів зберігається зараз у музеях Кракова та інших міст. Велику археологічну колекцію зібрав Волинський обласний краєзнавчий музей. Здебільшого це випадкові знахідки колекціонерів-аматорів та речі з локальних розкопок. У радянський час один з розкопів по вул. Радянській дослідив І. К. Сवेशніков. У 1968—1969 рр. М. П. Кучера провів дослідження в урочищі Гнідава та котловані на місці Дмитрівської церкви в Окольному замку міста.

Наявність на території сучасного Луцька майже усіх відомих археологічних культур, що змінювали одна одну на волинських землях, свідчить про безперервне існування тут поселень, починаючи з доби пізнього палеоліту. Нижче наведено короткий огляд археологічних знахідок на кожному з урочищ.

Гнідава — найбільш досліджене урочище. Розташоване на високому лівому березі р. Стир. Найдавніші знахідки належать до часів палеоліту. Великі скупчення неолітичних жител ліпійно-стрічкової кераміки з численними залишками посуду та речовим матеріалом відкриті на ділянках Гнідава I і II. Неолітичні матеріали виявлені і на інших ділянках¹⁵. Перебування тут людей в мідний вік добре засвідчене наявністю пізньострічкової розписної кераміки¹⁶. Кінець мідного і початок бронзового віку представлений культурами шнурової кераміки, зокрема стрижівською, характерною саме для Волині¹⁷. Сліди комарівсько-тишцінецької культури залишені племенами середнього бронзового віку¹⁸. До його кінця належить лужицький посуд¹⁹. Луцьк розташований на межі лежницької та могилянської культурних груп, що розвинулись на основі висоцької культури, яка є перехідною між лужицькою та ранньоскіфською і належить до початку залізного віку на Україні²⁰. Пам'ятки її також виявлені в урочищі Гнідава. Географічне положення Луцька сприяло переплетінню на його території археологічних культур, що належали стародавнім східним слов'янам.

Для нас особливо цікавий історичний період, що починається приблизно з середини I тисячоліття н. е., коли, на думку радянських вчених, вперше з'являються слов'янські міста в соціально-економічному розумінні цього слова і коли можна говорити про конкретні слов'янські племена²¹.

За даними обстежень останніх років Гнідава другої половини I тисячоліття, як і в більш ранні часи, була інтенсивно заселена. Вже часткові розкопки 30—40-х років XX ст. виявили тут землянки і наземні житла із значним археологічним матеріалом, що належав до давньоруського періоду VII і XIII ст.²² В ході розкопок та розвідок 1967—1971 рр., проведених М. П. Кучерою та М. В. Матвієнком, виявлено дуже насичені культурні шари, відкрито кілька напівземлянок і наземних жител. Привертає увагу значна кількість печей в напівземлянках VII і X ст. Зокрема, невелика за розміром напівземлянка (1,5×2,7 м) мала дві великі печі (1,2×1,4 м), що простежувались зовні у вигляді ніш, а інша містила навіть три печі²³. Це свідчить про виробничий характер печей та розвинутий спеціалізований промисел. На Гнідаві наявний також культурний шар XI—XIII ст. (численні уламки кераміки, монетна гривня київського типу, шиферні пряслиця тощо).

Красне — розміщене нижче по течії р. Стир, за Гнідавою. Відомо давно, як місце, багате археологічними культурами. Ще в 30—40-х роках XX ст. під час розробки глиняного кар'єру були виявлені напівземлянки, наземні житла та керамічний матеріал різних часів. І зараз тут постійно відкриваються нові поселення. Аналіз знахідок та їх кількість

показують повну відповідність цих матеріалів археологічним культурам Гнідави²⁴.

Хмельник — місцевість розташована поруч з урочищем Луцьк (протилежащий Красному берегу р. Стир). Територія інтенсивно забудована в ХХ ст. і малодосліджена. Археологічні залишки свідчать про заселення її з часів неоліту²⁵. Досліджено знахідки культури кулястих амфор²⁶ та лужицької. Серед датованих є культури залізного віку²⁷. Наприкінці ХІХ ст. розкопано насип під назвою Романсівка. В ньому виявлена землянка з піччю, в якій знайдені уламки посуду, залізні ножиці та інші предмети²⁸. Багато знахідок з Хмельника датуються VII—ХІІ ст. і більш пізнім часом. На вул. Короленка в 1971 р. трапились уламки посудин початку ХІ ст., шматки олова тощо. На території колишнього Пречистенського монастиря ще з ХІХ ст. відомі печери з незрозумілими написами на стінах²⁹.

Вулька. Археологічно багатий район сучасного центру Луцька на березі р. Глушець. Інвентарні книги Волинського обласного краєзнавчого музею містять дані про заселеність території з часів неоліту. Більшість знахідок не датувалась. За свідченням О. О. Ратича, в передмісті Вулька була колись група курганів³⁰. З слов'янських часів виділяються знахідки ІХ—ХІІ ст.³¹

Фельдшерівка розташована на правому березі Сапалаївки — притоки р. Стир, поруч з урочищем Вулька. Тут відзначено наявність культур неоліту та поховань слов'янської культури VI ст.³² Наприкінці 60-х років ХХ ст. були розкопані поховання, можливо, пізньозарубинецької культури.

Яровиця — сусідня з Хмельником територія, що тягнеться вздовж р. Стир. Скрізь зафіксовано сліди слов'янських і більш ранніх культур, починаючи з неоліту. Серед знахідок — римська монета 969—976 рр.³³

Вишків — безпосереднє продовження Яровиці. Датовані знахідки характеризують часи неоліту та «ранньоісторичні». Виявлені напівземлянки періоду давньої Русі³⁴.

Жидичин — місцевість розміщена по течії р. Стир. Тут знайдено поселення ІХ—ХІ ст. і городище³⁵.

Дворець розташований вище Вульки по течії р. Глушець. З часів неоліту є залишки лінійно-стрічкової культури. В 30-х роках ХХ ст. були відкриті слов'янські пам'ятки X ст.³⁶

Луцьк. Колишній острів серед боліт заплави р. Стир, де в свій час було споруджено мурований замок, що частково зберігся до наших днів. Для зручності поділили острів на зони: територію Верхнього замку, Нижнього, або Окольного замку та площу за межами замків.

Верхній замок. За даними інвентарних книг та фондів Волинського обласного краєзнавчого музею тут зібрані знахідки неолітичних наконечників стріл. Матеріали пізніших часів датуються вже як «ранньоісторичні».

Окольний замок примикає до Верхнього замку. Зафіксовано культури неоліту та слов'янські культури починаючи з VI—VII ст. У 1968 р. на місці однієї з найстаріших відомих нам кам'яних споруд Луцька — Дмитрівської церкви (ХІІ—ХІІІ ст.) було виявлено культурний шар з керамікою VI—VII ст.³⁷ На дні котловану були господарські ями, в стінах — багато людських кістяків. Серед зібраних предметів — уламки витих скляних браслетів різних кольорів, фрагмент візантійської амфори, серп, кілька ножів.

Територія за межами Окольного замку. Найдавніші археологічні пам'ятки (VII і ХІІ ст.) сконцентровані на вулицях К. Лібкнехта й Маяковського, там, де вони підходять до колишньої Башти над брамою Окольного замку. На останній території знахідки починають датуватися з XV ст.³⁸ Під час земляних робіт поблизу перехрещення вулиць Крунської та К. Лібкнехта в нижніх культурних шарах виявлено великий

могильник, а на вул. Пугачова біля Покровської церкви на глибині 7—8 м знайдено зруби якоїсь споруди. Вона не досліджена, але глибина її залягання свідчить про значну давність.

Як бачимо, територія сучасного Луцька заселена з найдавніших часів. Поселення періоду формування слов'янських міст були тут дуже скупчені, займали величезну територію і характеризувались високою густотою населення (наприклад, більш досліджені урочища Гнідава, Красне). Культурний шар урочища Луцьк починає формуватись з VI—VII ст. Скупчення поселень навколо нього за своєю структурою пагадує значний племінний центр.

Кожне з урочищ мало зручний природний захист, особливо урочище Луцьк. Саме тому воно й стало ядром майбутнього міста. Отже, історична доля Луцька багато в чому зобов'язана природним умовам. «Скориставшись з такого щасливого положення, учинили тут найясніші королі польські фортецю та місто оборонне Луцьк»³⁹,— пише люстратор про вдалий вибір місця під фортецю, разом з тим приписуючи польським королям заслугу заснування міста. На «особливі топографічні умови» Луцька і передусім на їх стратегічне значення зверталась увага неодноразово⁴⁰.

У люстраціях Луцьком завжди називають тільки острів серед багнистої заплави, оточений ріками Стир і Глушець⁴¹. Нині луцькі болота пересохли, Глушець, який відділяв урочище Хмельник від острова (на стику теперішніх вулиць Радянської і К. Лібкнехта) і по якому ще на початку ХХ ст. плавали на човнах, засипаний. Деякі дослідники вважають, що тут був не острів, а півострів або мис, потім відділений каналом Глушець, «викопаним Вітовтом для відокремлення замку»⁴².

З метою реконструкції історичної топографії урочища Луцьк в початковий період формування на його території міста автор дослідив геологію району історичного Луцька та прилеглих ділянок. Обстеження показало, що значна частина площі, нині забудованої, в давнину була болотом.

Свердловини та шурфи дали змогу виявити локалізацію багнистих річкових відкладень. Вони покривають всю площу між Стиром та останнім руслом Глушця, за винятком території Верхнього та Нижнього замків. Товщина шару гумусованих ґрунтів з прошарками торфу й мулу коливається в межах 4—11 м від денної поверхні. Потужність культурного шару на території Верхнього та Нижнього замків виявилась також значною і досягає 3—4 м.

Русло Глушця було утворене загальним пониженням материкових порід з боку Хмельника і обох замків, що вказує на природний характер ріки. Цілком можливо, що за часів Вітовта Глушець впорядковували, бо він підходив під міські укріплення.

Карти ХІХ ст. свідчать про поступове зменшення числа рукавів р. Стир та її приток, а звідси і про зменшення рівня води в них. Осушенню луцьких боліт сприяють значні меліоративні роботи, що проводяться в останні десятиліття на Волині. Але тенденція до їх висихання з'явилась набагато раніше — разом з масовою вирубкою лісів. Щоб виявити відносне підвищення території, яка не затоплювалась і була придатна для заселення (до утворення культурного шару), ми для зручності відліку горизонт високих вод (ГВВ) прийняли рівним 80 м у відносних позначках, що відповідає рівню сучасних весняних повеней. В давнину цей рівень, очевидно, був неменшим (рис. 2).

Природним островом виявилась територія площею близько 8 га. Острів Луцьк мав три пагорба. Самий високий (близько 1 га) пізніше був забудований Верхнім замком, найбільший за площею (близько 6 га), але нижчий — Окольнім замком. У західній частині острова знаходився найменший пагорб, який під час поводи міг навіть відділятися від основної території. Наприкінці ХІХ ст. ділянка, оточена річками

Стир, Глушець та болотами, становила 31 га. Отже, більшість історичної території Луцька займали багна. Крім Глушця, острів відділяли від найближчого урочища Хмельник понад 300 м непрохідних боліт.

Згідно з літописами, у 1149 р. острів, де було розташовано місто, з'єднавала з сушею гребля, бо під час битви Андрія Боголюбського із

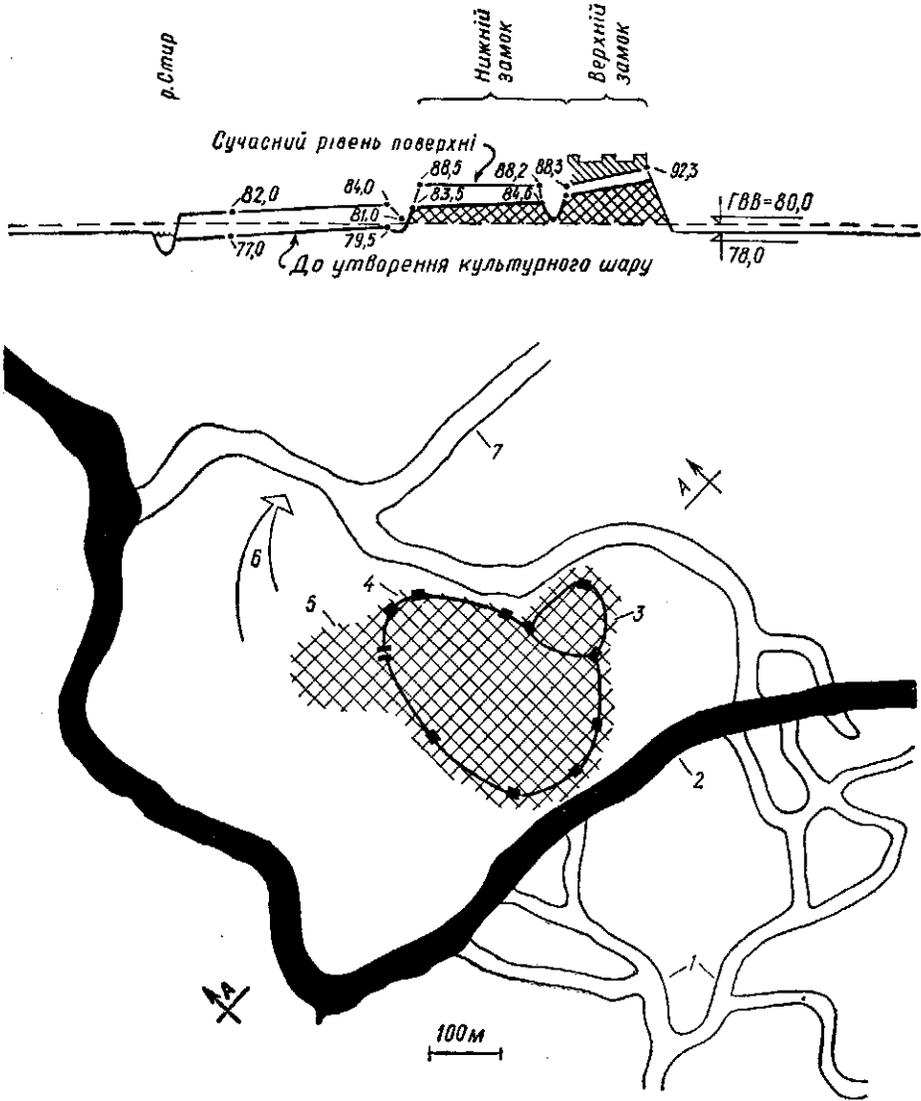

Рис. 2. Реконструкція топографічної ситуації центральної частини м. Луцька:

А — план; Б — переріз рельєфу (вертикальні розміри умовно збільшені). 1 — рукави ріки за станом 1887 р.; 2 — сучасне русло р. Стир; 3 — Верхній замок; 4 — Нижній (Окольний) замок; 5 — незатоплювана територія острова за межами укріплень; 6 — напрямок розвитку міста; 7 — р. Глушець.

захисниками Луцька воїни «бежашимь же пешьцсмь к городу по гробли», «а с города яко дождь камень метаху нань»⁴³.

Виникає питання про хронологію топографічних змін. До деякої міри відповідь на це дають наявні археологічні матеріали та давні документи. Вони стверджують, що освоєння болотистої частини території Луцька в закруті р. Стир за межами Верхнього та Окольного замків проходило вже за часів розквіту міста. Так, за межами природного острова відсутні знахідки, що датуються раніше ніж XV ст. Можливо, це верхній рубіж початку освоєння цих земель.

Відомо, що наприкінці XIV — на початку XV ст., коли Луцьк вважався другою столицею Литви, великий князь литовський Вітовт за територією Окольного замку, в південній частині освоєних земель будує собі муровані палати⁴⁴ і разом з братом Ягайлом засновує Домініканський монастир⁴⁵. У 1427 р. в західній частині розширеного Луцька споруджується Вірменська церква. Очевидно, за Вітовта з'явилась можливість забудувати цю територію капітальними спорудами. У 1545 р. люстратор Луцького замку з сумом пише про тісноту в Луцьку: «Все пространство у них только то, что дома, да на торгу; а коль скоро выйти за город, то там не вольны уже ни они сами, ни их скот»⁴⁶.

Процес відвойовування площі у боліт тривав і в XVI ст. Його добре ілюструє опис Луцького замку 1545 р., де говориться, що «...князья и паны, каждый по своей обязанности, согласно приказанию и грамотам господарским, при попечении и досмотре пана Петра Захоровского, ключника и мостовничего Луцкого,— должен свой участок в том замке отстроить, *повысить* (підкреслено автором.— Б. К.) и исправить, как укажет надобность...»⁴⁷. Як бачимо, ділянки, розташовані надто низько і, мабуть, затоплені водою, підсипались в примусовому порядку. В цьому ж документі згадується про «пустую гать» на території міста. Весною, коли піднімалася вода, її «нагачували», тобто підсипали, і за проїзд по ній брали «мостовое»⁴⁸. З титулу Петра Захоровського можна судити, що була створена спеціальна служба по нагляду за підстилкою вулиць.

Поступово, завдяки планомірній підсипці й благоустрою, а також загальному осушенню місцевості, вся площа між Стиром і Глушцем на захід від Нижнього замку стала придатною для забудови. Острів з'єднали перешийком з підвищеною територією передмість за Глушцем, місто дістало можливість дальшого розширення.

Урочище Луцьк — насамперед природний неприступний оборонний пункт, але для господарства ця територія була менш зручна, ніж урочища Гнідава, Красне, Вулька, Хмельник тощо. Культурний шар Луцька починає інтенсивно формуватись лише з VII ст., коли оборонні мотиви взяли верх над економічними, в той час як у Гнідаві, Красному культурний шар утворився за часів палеоліту.

У широкому розумінні Луцьк другої половини I тисячоліття можна уявити собі як конгломерат поселень (Луцьк, Гнідава, Красне, Омеляник, Забороль, Кучкарівка, Хмельник, Вулька, Яровиця, Дворець, Вишків, Жидичин та інші), що становлять єдиний організм. У заселенні острова вбачається початок спеціалізації територій на господарські та адміністративно-оборонні. Внаслідок своєрідного розташування Луцьк і бере на себе останні функції. Якщо вживати термінологію руських літописів, то лише використання Луцька як укріпленого пункту невеликим тимчасовим гарнізоном дає підставу називати його «градом»⁴⁹.

Заселення Луцька-острова в VII ст. з оборонними цілями, коли павколишні урочища (Гнідава, Красне та інші) були вже залюднені, говорить про формування нових відносин у племінних союзах Волині. Про це також свідчать історичні події, що мали місце на цих землях.

Волинь була в числі перших східнослов'янських земель, що об'єднались. За свідченнями арабських джерел та археологічних матеріалів, початкове формування державності східних слов'ян на чолі з дулібами відбулося на Волині у VI—VII ст.⁵⁰

Луцьк — поселення вождя племені або вождя племінного союзу. Це підтверджується, зокрема, його дальшим розвитком, коли на місці городища був збудований дерев'яний, а потім мурований князівський замок⁵¹. Можливо, тут містилась резиденція Луки — вождя союзу дулібів, як про це твердить легенда. Привертає увагу те, що час заселення Луцька за археологічними даними та за переказом співпадає. Крім то-

го, існування дулібів, засвідчено легендою (VII ст.), підтверджується повітними науковими даними⁵². Можна припускати, що саме тут раніше, ніж в будь-якому іншому районі Волині, виникло міське поселення, де проживав князь з військовою дружиною.

Щодо ролі Володимира Святославича в долі Луцька, то заснував місто не він, хоча, можливо, збудував в ньому укріплення. Заходи по розширенню сфери впливу та зміцнення князівської влади на волинських землях і в Луцьку викликали необхідність посилення його обороноздатності. Розмаху політичної діяльності Володимира на землях Київської Русі повинна була відповідати і будівельна діяльність.

В світлі нових уявлень про умови виникнення Луцька варто переглянути гіпотезу про походження його назви від слова «лука» — поворот річки, затока. На час заселення острова поворот ріки, який зараз чітко простежується, навряд чи був тоді достатньо визначеним. Говорити про якийсь інший конкретний поворот ріки чи затоку серед безлічі інших також немає підстав. Досить ознайомитись з картами XIX ст., щоб переконатись у великій розгалуженості і мінливості мережі рукавів Стиру та його приток поблизу Луцька. У давнину цей процес змін був не менш інтенсивним. На нашу думку, йдеться про якийсь більш значне територіальне поняття, що дало назву Луцьку, або про походження її від племені лучан. Можливо також, що це слово пов'язане з ім'ям Луки, вождя місцевих племен, легендарного засновника Луцька.

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К., 1970, с. 11.

² М. Н. Тихомиров. Древнерусские города. М., 1956, с. 33. Очевидно, мається на увазі фраза «для XI в. устанавливается существование следующих городов: ...Луцк (1085)».

³ ПСРД, т. 1, с. 206.

⁴ М. Н. Тихомиров. Древнерусские города.— Ученые записки Московского Государственного университета, вып. 99. М., 1946, с. 114.

⁵ М. П. Тихомиров. Древнерусские города. М., 1956, с. 322.

⁶ Л. Орда. Краткий исторический очерк г. Луцка и памятники старины, поныне в нем сохранившиеся. Луцк, 1897, с. 1; Памятники старины в западных губерниях империи, вып. II. Спб., 1868, с. 1.

⁷ Т. І. Стецькі. Łuck starożytny i dzisiejszy. Kraków, 1876, с. 3.

⁸ М. Н. Тихомиров. Древнерусские города. М., 1956, с. 322.

⁹ Я. Д. Ісаєвич. До питання про західний кордон Київської Русі.— Історичні джерела та їх використання, вып. 6. К., 1971, с. 89—91.

¹⁰ А. Войнісз. Łuck na Wołyniu. Łuck, 1922, с. 8; М. Огловіч. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929, с. 102.

¹² Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie. ASK—XLVI—18. Lustracja starostw w województwie Wołyńskim powiatach Łuckim i... 1765 г. с. 14; Центральный государственный военно-исторический архив СССР (далі ЦГВИА), ф. 349, оп. 19, спр. 1399; Центральный государственный исторический архив в Ленинграде, ф. 1399, оп. 1, спр. 307; ЦГВИА, ф. 349, оп. 19, спр. 1518 та ін.

¹³ Г. Н. Логвин. По Україні. К., 1968, с. 149. Мається на увазі плем'я лучан.

¹⁴ А. Войнісз. Вказ. праця, с. 8.

¹⁵ Т. С. Пассек и Е. К. Черныш. Памятники культуры линейно-ленточной керамики.— Памятники линейно-ленточной культуры.— М. П. Кучера. Звіт про роботу Волинського загону ІА АН УРСР та Луцького педінституту ім. Лесі Українки у 1968 р.— ІА ІА АН УРСР; И. К. Свешніков. Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднепровья и Западной Волыни.— СА, XX. М., 1954.

¹⁶ І. К. Свешніков. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля. Львів, 1958, с. 13.

¹⁷ М. П. Кучера. Звіт..., с. 21.

¹⁸ І. К. Свешніков. Вказ. праця, с. 22.

¹⁹ Z otchłani wicków, t. XV. Poznań, 1936, z. 6—7, с. 92—93.

²⁰ М. П. Кучера. Звіт...; М. В. Матвієйко. Звіт любителських археологічно-розвідкових досліджень Гнідавської Церковної Гірки (на межі Луцька), 1967; його ж. Звіт з археологічних досліджень залишків стійбищ культури лінійно-стрічкової кераміки Гнідавського хребта, зокрема Церковної Гірки, 1968—1970 рр.— ІА ІА АН УРСР.

²¹ В. В. Аулік. Зимівське городище. К., 1972, с. 107.

²² О. О. Ратиц. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, с. 11; Інвентарні книги та фонди Волинського обласного краєзнавчого музею.

²³ М. П. Кучера. Археологические исследования Волинского отряда.— Археологические исследования на Украине в 1968 г. К., 1971, с. 245; його ж. Звіт про дослідження Волинського загону в 1969 г.— НА ІА АН УРСР.

²⁴ О. О. Ратиц. Вказ. праця, с. 11; Інвентарні книги та фонди Волинського обласного краєзнавчого музею.

²⁵ Інвентарні книги...

²⁶ І. К. Свешніков. Вказ. праця, с. 13.

²⁷ Інвентарні книги...

²⁸ О. О. Ратиц. Вказ. праця, с. 11.

²⁹ Волинские старихальныя ведомости, № 11. Луцк, 1872, с. 409.

³⁰ О. О. Ратиц. Вказ. праця, с. 11.

³¹ Інвентарні книги...

³² Там же.

³³ Там же.

³⁴ Z otchłani wieków, t. XI, z. 12, с. 162; О. О. Ратиц. Вказ. праця, с. 6.

³⁵ О. О. Ратиц. Вказ. праця, с. 9, 77; Інвентарні книги...

³⁶ Інвентарні книги...

³⁷ М. П. Кучера. Вказ. праця, с. 242—245.

³⁸ Інвентарні книги...

³⁹ AGAD. ASK—XLVI—20. Lustracya województwa Wołyńskiego. t. j. powiatów Luckiego... 1789, г., с. 2.

⁴⁰ О. Левицкий. Луцкая старина.— Чтения в историческом обществе Нестор-летописца, кн. V. К., 1891, с. 54; Л. Орда. Вказ. праця, с. 2; Памятники старины..., с. 1; В. Иванов. Епископы древней луцкой епархии. Почаев, 1891, стор. 7.

⁴¹ AGAD. ASK—XLVI—20, Lustr. с. 23.

⁴² Luck w obrazach. Luck, 1926, с. 19.

⁴³ ПСРЛ, т. 1. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Л., 1927, с. 324—325; ПСРЛ, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962, с. 390.

⁴⁴ А. И. Мердер. Древности Луцка и его прошлое. К., 1910, карта.

⁴⁵ Gloger Zygmunt. Encyklopedia staropolska ilustrowana, t. 2. Warszawa, 1972, с. 23.

⁴⁶ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, т. IV. К., 1859, с. 193.

⁴⁷ Там же, с. 95.

⁴⁸ Там же, с. 119.

⁴⁹ М. А. Фриде. Русские деревянные укрепления по древним литературным источникам.— Известия российской академии истории материальной культуры, т. III. Л., 1924, с. 114—115.

⁵⁰ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М.—Л., 1939, с. 222; А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Историко-географические исследования. М., 1951, с. 130—131; В. Д. Баран. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 78—79, 134, 140.

⁵¹ П. А. Раппопорт. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— МИА, № 140. Л., 1967, с. 67.

⁵² В. В. Ауліх. Вказ. праця, с. 107; В. Д. Баран. Вказ. праця.

Б. В. КОЛОСОК

(Киев)

Историко-топографические условия возникновения Луцка

Резюме

Принято считать, что первичное поселение, из которого возник город Луцк, было заложено в XI в. на небольшом острокопечном мысе между реками Стырь и Глушец. Геологические изыскания показали, что значительная часть ныне застроенной территории исторического ядра города ранее была болотом, а мыс — островом, площадь которого около 8 га. Археологические находки, исторические документы и литературные источники свидетельствуют, что расширение территории острова до размеров, известных нам по планам конца XVIII—XIX вв., происходило между XII и XVI вв.

Обобщение археологических материалов, собранных на окружающих остров Луцк территориях, показывает, что прибрежные участки надпойменных террас обоих берегов р. Стырь были интенсивно заселены со времен неолита. Культурный слой исторического ядра города Луцка начинает формироваться лишь с VI—VII вв. Скопление вокруг него поселений второй половины I тысячелетия н. э. по своей структуре напоминает значительный племенной центр. В заселении острова усматривается начало специализации территорий, их разделение на хозяйственные и административно-оборонные, а отсюда и формирование новых отношений в племенном союзе.

Результаты исследования исключают гипотезу о происхождении названия города от изгиба р. Стырь — луки. Необоснованным является также предположение об основании города киевским князем Владимиром Святославичем.